

מעשה אמיתי

(דיון באירוע)

הקדמה

דיון בשאלות מוסריות ועימות בין ערכים מהווים מוקד תוסס לפיתוח האישיות בגיל הנעורים. ממד מיוחד ניתן לכך כאשר הדילמה מוצגת לא באופן תיאורטי-ערטילאי, אלא בצורה מוחשית שבה על האידיאה להתמוזג בדיוק לתוך המציאות המורכבת.

בסיפור הקצר שלפנינו מתואר אמיתי, נער מתבגר הנאלץ להתמודד בשאלת חיים של פיקוח נפש מול גניבה. לאחר כל פסקה בסיפור שבה מזדהה השומע עם לבטיו של אמיתי, הוא נקרא לשפוט את החלטותיו ולהציע אלטרנטיבות.

הסיפור והדיון הנלווה לו מתאימים לכיתות ז-יב בישיבה התיכונית ובתיכון (השיטה נוסתה בהצלחה במספר כיתות), וכן כפעולה למדריכים בתנועות הנוער.

המטרות החינוכיות של הדיון הן מתן אפשרות לנער להתלבט בבעיות היוצרות ניגוד בין ערכים, ומתוך כך להרגילו לחשיבה ערכית-מוסרית. על המנחה לעמוד ולהצביע על סתירות, אם ישנן, בתוך התשובות והלכי החשיבה, ולנסות לכוון למסקנה שהחלטות צריכות להתקבל על פי שיפוט שכלי-מוסרי ולא על פי דחף רגשי-אינסטינקטיבי.

כשיעור נפרד, הנלווה לראשון, ניתן לברר את יחס התורה וההלכה למצב כזה. לכן מצורף לסיפור דיון במקורות ההלכה של 'מציל עצמו בממון חברו'.

האם גניבה מותרת?

1. לילה קייצי חם. אמיתי מתהפך על משכבו ואיננו מצליח להירדם. מחשבותיו מתרוצצות במוחו כזוג, ומדי פעם לכו פועם בחזקה. עד לפני מספר חודשים היה אמיתי בחור רגיל ככל הבחורים. הלימודים בכיתה י"א במגמה הפיזיקלית העסיקו אותו ומילאו את חייו תוכן. תלמיד מצטיין היה. עד שהגיעה המחלה.

אמא לא חשה בטוב. כאבים עזים היו פוקדים אותה באופן תכוף. טוכי הרופאים בדקוה, וכדיקות מסובכות בצעו. ואז התגלתה המחלה המרה – המחלה. משהחמיר המצב לא יכלו עוד הוריו להסתיר את המצב, וגם אמיתי נעשה שותף לדיינים וללבטים. סיכוי אחרון נתנו הרופאים לאמא אם יתבצע ניתוח. ניתוח יקר ומסוכן שניתן לעשותו אך ורק בחו"ל. מחירו כחצי מיליון דולרים!

מניין יקחו סכום כזה? החיסכון הקטן העומד לרשות המשפחה אינו מגיע לכדי עשירית מהסכום הנדרש. גם אם ימכרו את דירתם הצנועה לא יתקרכו אף למחציתו. הוגשה בקשה לביטוח הרפואי של הקופה, אך זו נדחתה בידי ועדת החריגים שדנה בערעור.

נראה שמוצו כל הדרכים. הזמן הולך ואוזל, ואמא מתייסרת ונמקה. אמיתי החליט שכלו כל הקצים וחובה עליו לעשות מעשה. ואז הוא נזכר בתמונה מילדותו, עת הלך עם סבתו לשלוח תבילה מסניף הדואר באשקלון. הסניף שכן באזור שקט ומבודד לא הרחק מאזור התעשייה. בעלי המפעלים נהגו להגיע

ולחפקיד פדיונות עסקיהם, והוא היה מתפעל משקי הכסף הגדולים והמלאים. רק שק אחד כזה הוא צריך, לא יותר. זה יציל את אמא.

בחנות צעצועים רכש אמיתי אקדח, הדומה במראהו לדגם המקורי אשר ממנו הועתק. האקדח וכובע הגרב אשר סרגה לו סבתא לימות הקור היו עתה מתחת לכריתו, ואמיתי מתהפך על משכבו ואינו מצליח להירדם.

שאלות לדיון:

האם מותר לגנוב על מנת להציל?

האם אכן מוצדק כל האפשרויות האחרות?

רגש מול אידיאל ומצפון - לפי מה יש להחליט?

האם יש לחשוש בגניבה לפיקוח נפש של אחרים?

2. למחרת עם שחר יצא אמיתי לדרך, לאשקלון. הכול התנהל על-פי התכנית. תחילה נכנס לסניף וקנה בול. בזווית עינו וידא ששקי הכסף כבר נמצאים. לאחר מכן ערך תצפית מרחוק לבניין, וכשהיה בטוח שאיש אינו מתקרב, חבש את כובע הגרב ונכנס. הוא שלף את האקדח לעבר הפקידה ההמומה, נטל את שק הכסף ויצא בריצה.

בתוך מבנה נטוש החליף את בגדיו, תחב את חבילות השטרות בתוך חגורתו תחת החולצה, והנה הוא כבר באוטובוס בדרך חזרה הביתה. הסכום היה גדול, די והותר כמקדמה לרופאים. אמיתי ארגן את הסיפורים הנהוצים, ולהוריו סיפר שהצליח להשיג תרומה נכבדה מארגון חסד שאותו מנהל אביו של חברו. להורים המופתעים לא היה פנאי לברר, והם יצאו ברחיפות בטיסה. אמו של אמיתי עברה את הניתוח, ולאחר התאוששות קצרה חזרה ארצה.

בינתיים מצאה משטרת אשקלון את מקום המחבוא של הבגדים. בעזרת עדי-ראייה לעזיבתו את המקום הורכב קלסטרון של אמיתי. הקלסטרון פורסם בעיתון לצד תמונה צבעונית של הבגדים והכובע. סבתא של אמיתי עיינה בעיתון, ולמראה התמונה התעורר חשדה. כשנפל מבטה על תמונת הכובע, לא היה עוד ספק בלבה. זהו כובע הגרב שסרגה לנכדה!

שאלות לדיון:

האם סבתא צריכה להסגיר אותו?

האם יש הבדל בין קרוב לאדם זר?

האם משנה לעניין זה מדוע גנב?

3. סבתא מיהרה ונסעה אל אמיתי. ללא אומר פתחה בפניו את העיתון. מבטו שהושפל לא הותיר מקום לספק. לאחר שיחה עם סבתא ידע אמיתי שאין בפניו דרך אחרת, אלא להסגיר עצמו לידי המשטרה. וכתא המעצר בלילה, אמיתי מתהפך על משכבו ואינו נרדם. מחר יפתח משפטו. כיצד יסביר לשופט את כל מה שעבר עליו? האם יתחשב בו השופט?

שאלות לדיון:

האם השופט צריך להתחשב בו?

(עונש המאסר בכלל - עונש מועיל? חיובי?)

איזה עונש צריך לגזור עליו?

4. סוף המעשה: על אמיתי נגורו חמש שנות מאסר. בתום שנה נפטרה אמו, והוא קיבל חופשה לצאת להלווייתה ולשבעה. בתום ימי האבל חזר לרצות את עונשו, בניכוי שליש על התנהגות טובה.

על חוריותו של אמיתי בכלא ועל מסקנותיו לחיים, בע"ה בפרק הבא של מעשה אמיתי.

אסור להציל עצמו בממון חברו

על הפסוק "ויתאוו דוד ויאמר מי ישקני מים מבור בית-לחם אשר בשער ויבקעו שלוש הגבורים כמחנה פלשתים וישאבו מים" (שמ"ב כג טו-טז) דורש התלמוד (בבא-קמא ס ע"ב) שדוד נזקק לשאלה בהלכה, וחכמים פשוטו לו אותה. על-פי אחת הדרשות שם, פלשתים הסתתרו בתוך גדישי-שעורים של ישראל, ושאלת דוד הייתה "מהו להציל עצמו בממון חברו", כלומר לשרוף את הגדישים כדי לאבד את פלשתים. שלחו לו חכמים שאסור להציל עצמו בממון חברו, אבל מלך פורץ לעשות לו דרך, ואין מוחים בידו. בהמשך מבארת הסוגיה שם את הפסוק "ויתיצב בתוך החלקה ויצילה" (שמ"ב שם יב) על פי דרשה זו, שפסיקת החכמים הצילה את הגדישים. ומפרש רש"י (בד"ה ויצילה) שדוד נמנע מלשרוף את הגדישים כיוון שאסור להציל עצמו בממון חברו.

שיטת התוספות (בד"ה 'מהו') שונה, ועל פיה שאלת דוד הייתה האם יצטרך לשלם את הגדישים כאשר ישרפם מפני פיקוח נפש, ופשוט היה לו שמותר לשרוף אותם, שהרי אין דבר העומד בפני פיקוח נפש חוץ מגילוי ערות, שפיקוח דמים ועבודה זרה (סנהדרין עד ע"א). לשיטתם, יש לבאר שהצלת החלקה פירושה תשלום עבור הגדישים, כיוון שהחכמים פסקו לו שיש לשלם עבור ההצלה בממון חברו. וכך כתב הרשב"א בחידושיו שם שאדם מציל עצמו בממון חברו אף שלא מדעת בעלים ובלבד שישלם אח"כ.

בבבא קמא ק"ז ע"ב מובאים בעניין זה מספר מעשים. מעשה באחד שהופקד אצלו גביע כסף לשמירה. באו גנבים ונתנו להם. שאל את רבה, ופטר אותו מלשלם. אמר לו אביי: והרי זה מציל עצמו בממון חברו (וחייב לשלם). אלא אמר רב אשי: כודקים, אם אדם אמיד הוא, ודאי על דעתו באו וחייב, כיוון שהציל עצמו בגביע; אך אם לאו, ודאי על דעת הגביע באו ופטר.

ועוד מעשה, באחד שהופקד אצלו אתנן כסף של קופת פדיון שבויים. באו גנבים ונתנו להם. שאל את רבה ופטר. אמר לו אביי: והרי זה מציל עצמו בממון חברו. ענה לו רבה: אין לך פדיון שבויים גדול מזה (שהרי הציל עצמו בזה). אך לולא סברה זו מוכח שגם רבה מודה שהמציל עצמו בממון חברו חייב לשלם.

ומעשה באדם שהעלה חמורו למעבורת. באמצע הנהר החל החמור להשתולל ועמד להטביע את המעבורת על נוסעיה. עמד אחד הנוסעים ודחף את החמור למים והציל את המעבורת. פטר רבה מלשלם. אמר לו אביי: והרי הציל עצמו בממון חברו. ענה לו רבה שזה מעיקרו היה רודף. ורבה לשיטתו שפסק במקרה של רודף אחר חברו להורגו ושיכר את הכלים, בין של הנרדף ובין של כל אדם, פטור, שהרי מתחייב בנפשו. ואילו נרדף ששיכר את הכלים של רודף פטור, שלא יהא ממונו חביב עליו מנפשו. ושל כל אדם - חייב, שאסור להציל עצמו בממון חברו. ורודף שהיה רודף אחר רודף להציל את הנרדף ושכר כלים, בין של הנרדף בין של כל אדם, פטור, ולא מן הדין, אלא שאם אי אתה אומר כן, אין לך אדם שמציל חברו מן הרודף.

ישנה אפוא תקנה מיוחדת של רבה שהמציל אחרים בממון שאינו שלו - פטור מלשלם! ואם כן, הרוחף את החמור פטור מלשלם משתי סיבות: גם הציל עצמו בממונו של הרוחף, וגם הציל אחרים במעשה זה.

מכל מקום, מסוגיה זו עולה שהמציל עצמו בממון חברו חייב לשלם. ולא הוזכר שמץ איסור במעשה ההצלה.

בירושלמי סנהדרין ב ה (דף יב ע"ב) נכתב שפשוט היה לדוד שמותר לאבד השדות כדי להציל נפשות, וספקו היה האם יצטרך לשלם (כנ"ל) או האם עדיף לאבד שדה שעורים שהן מאכל בהמה או שדה עדשים שאינם חייבים בתלה ואין עומר בא מהם (עיין הסתירה בעניין עדשים או שעורים בין שם"ב כג לבין דה"א יא).

הרא"ש והמאירי (ב"ק ס ע"ב) פסקו שמותר להציל אבידת גופו, ולא אבידת ממונו, בממונו של חברו על-מנת לשלם, אך אסור להציל עצמו בממון חברו ע"מ שלא לשלם. ומכאן, היודע בוודאות שלא יוכל להחזיר את מה שלוקח, אסור לו להציל עצמו בממון חברו! בקביעה זו תירצו הראשונים הנ"ל את השאלה מדוע הובאו הדברים בסוגיית בבא קמא ס בלשון איסור.

גם הרשב"א בתשובותיו (ח"ד, סי' יז) נשאל על מה שפסק בחירושו שמותר להציל עצמו בממון חברו, והרי לפי זה קשה מדוע נקטה הסוגיה לשון אסור להציל עצמו, ולא שהמציל עצמו חייב. ותירץ הרשב"א שלא ענו חכמים אלא על מה שנצטרך לדוד, ופשוט היה לו שמותר להציל, ושאלתו הייתה אם מותר שלא לשלם, ועל-כך ענו לו שאסור להציל ללא תשלום! (ולוא דבריו נראה היה לומר שכיוון שמדובר בבעיה מוסרית קשה, שלא כל המקרים בה שווים, כפי שראינו במעשה אמיתי, לא רצו חכמים לנקוט לשון מותר על דבר שבעיקרו הוא גול).

וכן פסקו הרמב"ם (חובל ומזיק, פרק ח, הל' ב) ושולחן-ערוך (תו"מ שפח ב) שישראל שאנסוהו למסור ממון ומסר בידיו (למעט הראה בלבד), חייב לשלם, כיוון שהמציל עצמו בממון חברו חייב.

דעת החולקים - דעת מיעוט

מהר"ץ חיות (ב"ק ס ע"ב) מביא מדברי בעל 'פרשת דרכים' שדייק ברש"י הנ"ל שאסור לכתחילה להציל עצמו בממון חברו, וכפשוט לשון התלמוד, ותמה עליו, שהרי אין דבר העומד בפני פיקוח נפש. המהר"ץ מפנה למספר מקורות שמהם עולה כשיטת רש"י, ונציג אותם כאן.

בירושלמי עבודה זרה ב ב (דף יא): "ואין דוחין נפש מפני נפש" - לא סוף דבר שאמר לו הרוג את איש פלוני, אלא אפילו אמר לו חמוס את איש פלוני". מדברי הירושלמי עולה בבירור שאם אמרו לו לגזול או ליהרג, הוא מחויב למסור נפשו ולא לגזול, ואינו רשאי להציל עצמו בממון שאינו שלו!

בעל 'חידושי אמרי ברוך' מציין שם את דברי הגמ' בבבא קמא ק"ט ע"א, שכל הגזול את חברו בשווה פרטוה כאילו נוטל נפשו ממנו, וזה נלמד ממעשה שאול שאיבד פרנסת הגבעונים. בהמשך הסוגיה שם מבואר שהדין כן אפילו מחזיר לו בסופו של דבר את ממונו. על פי זה, איסור גזל הוא איסור חמור, עד כדי כך שאינו נדחה מפני פיקוח נפש.

בעל 'מראה הפנים' על הירושלמי הנ"ל מציין ששיטת הירושלמי היא כשיטת רב חסדא בבבלי כתובות י"ט ע"א. שם מבאר רב חסדא את שיטת ר' מאיר, שהעדים שאמרו 'אנוסים היינו' אינם נאמנים לפסול השטר, כיוון שמשמימים עצמם רשעים, כי עדים שאמרו להם חתמו שקר, ולא - תיהרגו, ייהרגו ואל יחתמו שקר!

אולם רבא שם כבר ביאר את שיטת ר"מ אחרת, ודחה את שיטת רב חסדא, שהרי לו היו באים להימלך בנו, היינו פוסקים להם שיחתמו שקר, שהרי אין לך דבר העומד בפני פיקוח נפש חוץ משלוש

עבירות. והתוספות שם (בד"ה 'דאמר מר') מסיקים מדברי רבא שאפילו חומרה אין להחמיר בכך, ונמצא שהכבלי חולק בתוקף על דברי הירושלמי הנ"ל.
 מלשון השו"ע (חור"מ שפח ג), שישראל שאנסוהו להראות ממון חברו והראה - פטור, רצה לדייק הסמ"ע (ס"ק יב) שלכתחילה אסור להראות, אך כבר תמה עליו הט"ז שם (בד"ה 'פטור'), שהרי הרמב"ם והשו"ע עוסקים במקום חשש נפשות, ובמצב זה לא ייתכן שיהיה אסור.
 על כן כתב ר' משה פיינשטיין זצ"ל באגרות משה (יו"ד א ר"ד) שאין להבין בדעת רש"י הנ"ל כפשוטם של דברים, שהרי אין לך דבר העומד במקום פיקוח נפש, אלא כוונתו היא שדוד היה בדרגה מיוחדת של ביטחון בה, ולכן החמיר על עצמו בעניין זה, אך אין ללמוד מכאן הוראה לכלל.

הצלה עקיפה כממון חברו

בכל הדוגמאות שהובאו בתלמוד למציל עצמו כממון חברו מדובר בהצלה ישירה, היינו: על ידי איבוד ממון חברו הוא ניצל. כך בדוגמה של דוד שרצה לשרוף את השדה שבו התחבאו הפלשתים, כך בדוגמאות של השומרים שמסרו את הגביע והארנק כדי שלא יהרגום הגזלנים, וכך במקרה של מי שהפיל את החמור למים כדי שלא יטביע המעבורת.
 אולם במעשה אמיתי הכסף שנגנב משמש להצלה רק בעקיפין, ע"י תשלום לטיסה, לרופאים ולתרופות. האם גם במקרה כזה מותר להציל עצמו כממון חברו, או שמא כיוון שמעשה העבירה אינו מצילו המעשה אסור?

הרשב"א מוסיף בתשובה הנ"ל (ח"ד, סי' יז) ומביא ראיה לדבריו שמוותר להציל עצמו כממון חברו לכתחילה. ראייתו היא ממי שהיה הולך במדבר ועומד למות בצמא, ומצא קיתון מים של חברו, וכי ימות בצמא ולא יטלנו, ואפילו על דעת לשלם? והנה נחלקו בן-פטורא ור' עקיבא (בבא מציעא סב ע"א) במקרה דומה, בשניים שהיו מהלכים בדרך וביד אחד מהם קיתון של מים, אם שותים שניהם הם מתים, ואם שותה אחד מהם - מגיע ליישוב. ופסק בן-פטורא שמוטב שישתו שניהם וימותו, ואל יראה אחד במיתת חברו. ואף ר' עקיבא לא חלק אלא משום "והי אחיך עמך" (וי' כה לו) - הייך קודמים לחיי חברך. אך במקרה שלנו, שאין בו משום קדימות חייו, ודאי מחויב לתת המים לחברו אף לפי ר' עקיבא, ועל פי זה פוסק הרשב"א שגם כשהולך במדבר ומוצא מי חברו ולוקחם אין כאן משום גזל, שהרי לפי הכול מחויב היה חברו לתת לו המים להצילו!

יוצא אפוא שלשיטת הרשב"א יסוד ההיתר להציל עצמו כממון חברו הוא שאין בזה כלל גזל, כיוון שהחבר מחויב לתת לו את ממונו להצילו. באמצעות הדוגמה הנפלאה של הרשב"א נפתור את ספקנו. בלקיחת המים של החבר, ובכך הוא גזול, אין משום הצלה עד שישתה את המים, ולקיחתם יש בה רק משום הכשר הצלה, ואעפ"כ פשוט לרשב"א שמותרת לקיחת המים כדי להציל עצמו. ממילא אף לכל מציל עצמו כממון חברו בדרך של הכשר - ובלבד שאין דרך אחרת להצלה - מותר וזיל בתר טעמא" הוא, שאין לך איסור ממון העמוד בפני פיקוח נפש.

הצלת אחרים כממון חברו

ראינו לעיל שתקנת רבה (בבא קמא ק"ז ע"ב) פוטרת את המציל אחרים כממון חברו מלשלם, כדי שלא יימנעו חברות מלהציל את חבריהם. לפי זה, אם רואים במעשה אמיתי גניבה לשם הצלת אחרים, אולי יש לפוטרו על מעשהו מתקנת רבה.

שאלה זו כבר נשאלה הלכה למעשה באגרות משה (חור"מ ב, סי' סג) ע"י הרב משה הלברשטאם, הרבי מבאבוב, שבעתו לווה סכומים נכבדים כדי להציל יהודים בשואה והתקשה אח"כ לעמוד בהתחייבותיו. הרב הלברשטאם סבר, כנראה על סמך תקנת רבה, שמאמציו לתשלום החובות הם רק לפני משורת הדין.

אולם ר' משה פיינשטיין זצ"ל פסק לו שעליו להחזיר כל מה שלווה מעיקר הדין. הוא מחלק בין מקרה זה לבין תקנת חילוק של הצלה עקיפה לעומת הצלה ישירה. לפי הסברו, רבה פטר את הרודף אחר הרודף כדי להציל הנרדף רק משבירת כלים העומדים בדרכו ומונעים ממנו לתפוס את הרודף וכדומה. אך בכל צורה אחרת של הצלה ע"י נזק, גזל, או התחייבות הלוואה, בכגון אלה לא תיקן רבה, ויהיה המציל מחויב לשלם.

ע"פ הסברנו, שיש לחלק בין הצלה ישירה לעקיפה, גם אם יזרוק המציל חפץ על הרודף ע"מ לעוצרו - יהיה פטור מלשלמו, אך אדם שגנב או לווה כסף ע"מ להציל אחרים יהיה חייב לשלם. הסברה המחלקת בין הצלה ישירה לעקיפה לא התקבלה אפוא בשאלה האם מותר לאדם להציל את עצמו, אך התקבלה בשאלת חיוב התשלום לגיוק במציל אחרים בממון חברו.